

բանանի մայրին (cèdre)։ Այս վերջինը ծանօթ է ամէնուն և անունին (erina) նոյնացումը վիճաբանութեան տեղի չի ձգեր։ Անշատ փնտռուած է եգիպտոսի ու Միջագետքի մէջ, որքան իբր շինութեան փայտ, նոյնքան ալ իր անփուռ յատկութիւններուն համար։ Երբ պէտք ըլլար վնուկներուն հմայութիւնները խափանել, իբր հակահմայք ծառայող արձանիկները մայրիկի փայտէն կը շինուէին։ Իսկ շոնիին խոզակը կը ծառայէր իբր սրսկաման (aspersoir) քաւութեան ջուրի։ Ասորական գեղագործութեան տարազներու (formulaire) մէջ շոնիին գործածուած կը տեսնենք վէրքեր պատելու (pansement) և ծխումի (fumigation) մէջ։ Ասորեստանցիք, ինչպէս որ կը պատմէ Պլինիոս, շոնիին բեռները՝ կամ իրենց բացատրութեամբ արխըր ու իւզը կը հանէին թորումով։ Իրենց ծանօթ էր նաև շոնիին փողին՝ կամ իրենց բացատրութեամբ արխըր և բնագիրները ցոյց կու տան որ շոնիին սկզբնական բնավայրը Ամանոսն էր։ Դէպի արևմուտք էր և ո՛չ թէ Ելամի երկրին մէջ, ուր կ'իլկամէ՝ կռուեցաւ Շոնիներու պահապան Հուժպապայի հետ։

Հին գպրութեանց մէջ կը հանդիպինք նաև Erin-Badի, նոյնքան պիտանի վերոգրեալ գործածութեանց մէջ, որ անտարակոյս դարաւոր շոնին է, ինչպէս նաև Erin-Babbarի կամ սպիտակ շոնիին, որ կը թուի եղած ըլլալ Linnei Juniperus oxycedrusը, որ հին գեղագիրներու մեծագոյն մասին մէջ յիշատակուած շոնիի իւզն է։

Հալէպի շոնիին բեռները ծանօթ է ti-ru անունին տակ, ասոր համազօր է gile կամ shammu sha libeը կամ she-li-ud «Հալէպի շոնիէն հանուած գեղը» (Li-ud), որ գուրսէն գործածելի գեղ մը ըլլալով, ընդհանրապէս կը ծառայէր ականջի, բերնի եւ աչքի վէրքերը պատելու, ինչպէս նաև ծխումի (թիւթսի) համար։ Կը պատրաստէին ջուրի կամ մեղրի մէջ եռացնելով։ Ո՛վ չի գիտեր տակաւին այսօր ալ, Ըլա՛յ հազի, Ըլա՛յ յօդացաւի գէմ, Բեւեկնի խէժին (térébenthine) բուժիչ յատկութիւնները։

Անուշահոտ խոկութիւններու այս գլուխը փակելէ առաջ, կ'արժէ խօսիլ նաև ku-kruի վրայ, Ասորեստանի մէջ ա՛յնքան ժողովրդական այս դեղին, և որ Jastrowէն ի վեր կը շփոթուէր եղերգին (chicorée) հետ։

Պր․ R. Campbell Thompson իր մագիստրոսական ուսումնասիրութեան մէջ⁴⁾, որուն կը դիմենք ամէն անգամ երբ ասորական բժշկութեան հարց մը կը ներկայանայ, իրաւամբ դիտած է որ, ku-kruն ընդհանրապէս մօտեցուած է burāshu (շոնի)ին և որ յաճախ անուշահոտ բոյսերու ցանկին առաջին դիմին վրայ դրուած ըլլալով, ashûի (եղևին) ընտանիքէն նկատուած է, այն ձևով որ կարելի է որ եղևինի բեռներէն տարբեր բան մը եղած ըլլայ։ Այսպէս ուրեմն ku-kruն և իր համազօրը եղող gam-gamը, արեւմտեան ծագում ունեցող եւ Ասորեստանցիներէն գործածուող դեղերու շարքին իրենց արժանի տեղը կը գրաւեն։

* * *

Ըլա՛յ իրենց հաճոյքին համար, ըլլայ օգտակար բոյսեր իրենց երկրին մէջ վարժեցնելու նպատակաւ, Ասուրի և Բաբելոնի վեհապետները հոգ տարին ուրիշ երկրներու մէջ ապրող բոյսեր իրենց պարտէզներուն մէջ հաւաքելու։ Ասոր առաջին օրինակը տուին եգիպտոսի փարաւոնները։ Խաղէրսուզի կողմէ Բուճդի երկիրը զբոհուած գեսպանը վերադարձաւ երեսուներկու հոտաւէտ տունկերով, որոնք դրուած էին հողով լեցուած կողովներու մէջ, որպէս զի կարելի ըլլար զանոնք իրենց հողովը տնկել Թէփէի պարտէզներուն մէջ։ Նմանապէս Թութմէս Գ․ Պաղեստինի երրորդ արշաւանքէն հետը բերաւ տունկեր ու ծառեր, զորս դասաւորելէ յետոյ, Քարանաքի մէջ կառուցած իր նոր շէնքերէն մէկուն սենեակը զարդարել տուաւ նոյնիսկ այդ տունկերը ներկայացնող խորաքանդակներով։

Ասորեստանի թագաւորները հաւասարապէս հոգ կը տանէին թէ՛ պարտէզներու և թէ՛ ոռոգմանց։ Սեննաքերիպ, որ իր մայրաքաղաքին ջուր բերելու համար բազմաթիւ ջրուղիներ (acqueduc) փորել տուած էր, Ըլա՛յ Պալեստին, Ըլա՛յ իր շինութեանց յիշատակարաններուն մէջ, կը յիշէ Ամանոսի մէջ եղածին նման պարտէզներու շինութիւնը, լեռներու վրայ ու դաշտերու մէջ աճող ամենազգի տունկերով ու պլաւ-

4) The Assyrian Herbal, Լոնտոն, 1924. էջ 155 և յաջորդ էջերը։

դատու ծառերով: Կը յիշէ նոյնիսկ այն ծառը՝ «որ բուրդ կը կրէր վրան», բամպակենին: Կրնայ ըլլալ որ ակնարկուած ծառը կաղամախին եղած ըլլայ, որուն պտուղը, հասունցած ատեն, մետաքսային խօշրտուք (bourre) կ'արձակէր, վասն զի Ասորեստանցիներուն ծանօթ բամպակենին kitûn էր աւելի:

Մարտուք - արալ - խտփին, որ աւելի Մերօտաշ - Պալատան անունով ծանօթ է, իրաւամբ կը հպարտանար Բաբելոնի իր պարտէզովը, որովհետեւ իր դպիրներէն մին մեզի թողած է հոն գտնուող տեսակներուն ցանկը: Այս վաւերագրին մէկ պարզ օրինակը հասած է մեր ձեռքը, ինչպէս որ ցոյց կու տայ ստորագրութեան մէկ յիշատակութիւնը — «բնագիրը գրուած ու վերստուգուած է տախտակին համաձայն», ու այս՝ անտարակոյս, վասն զի իսկականը, զէշ կերպով թրծուած, խաթարուած էր, դատելով զէթ դպիրին տեղ տեղ թողած նօթերէն՝ թէ «խորտակուած է, նոր կտրած է»:

Տախտակին առաջին չորս սխանկները, երեսին ու կոնակին կողմէն, հորիզոնական զիծերու միջոցաւ բաժնուած են փոքրիկ հատուածներու, նշանակելով անունները ա՛յն բոյսերուն՝ զորս Բաբելոնացի բուսաբաններ ի մի հաւաքած էին: Բոլորն ալ նշանակուած են SAR (մեր ծառը արդեօք) նշանով: B. Meissner և R. Campbell Thompson, բոլոր այս բոյսերը նոյնացուցած են իրենց տեսակներուն թիւովը: Պէտք էր անշուշտ որ բոլորն ալ իրենց անունները ունեցած ըլլային: Այս տախտակներուն վերլուծումը շատ կարեւոր է սակայն, ցոյց տալու համար մեզի թէ բոյսերը դասաւորելու համար ի՛նչ սկզբունքներէ կ'առաջնորդուէին: Կը թուի թէ առ հասարակ դասաւորումը կատարուած է աւելի բոյսերուն ընդհանուր յատկութիւններու հիմամբ, քան թէ անոնց կազմուածքին հանգամանքներովը: Այսպէս, եթէ սխտորագրներն ու շրթնաւորները իրարու քով դասաւորուած կը տեսնենք, միւս կողմէ սակայն, ընդհակառակը, ուրիշներ ի մի խմբուած են զանոնք գործածելու եղանակներովը:

Նախ և առաջ կու գան սլսոքը, սոխը (shûmu՝ որ ըստ բնագիրներուն՝ կապոցով կը ծախուէր) և պրասը (karâshu):

Թէև առաջին երեք դասակարգերուն մէջ զնեկ ճիշտ պիտի ըլլար, իբր ասոնց աւելի մերձաւոր բոյս մը, այս առաջին խումբին մէջ կը տեսնենք mirguն, զոր կարելի է ենթադրել իբր կաղամբի(?) տեսակ մը:

Երկրորդ խումբը շատ զարտուղի հաւաքում մը կը ներկայացնէ, կարենալ արգարացնելու համար անոնց նոյն ընտանիքի պատկանած ըլլալը. հոս կան սպորեինի (antahshu) և ոսպե՛րը (kunibhu):

Երրորդ խումբին մէջ անուած են շրթնաւորներու սեռէն անուշահոտ տունկերը, ուր կը տեսնուին երեք տեսակ անուանալի (urnû, manihu և qurnu) ու նոյնպէս շրթնաւորներու ընտանիքին պատկանող արխայաճաղիկը (hamuk, pasilie):

Չորրորդ ու հինգերորդ խումբերուն մէջ կ'իյնան պարսկի ելերգի՛ն (marrutu, endive), հազարի՛ն (hashshu, laitue), սամիրի՛ն (shibâtu, fenouil) և նինի՛ն (ninu, ammi) նման բանջարեղէններ:

Վեցերորդ խումբին մէջ կ'իյնան օշնանային ընտանիքին պատկանող տունկեր (այլուր Elteg նշանով որակուած): Ասոնց մէկ քանինները միաւորուած են ջրկոնսի՛ն (qaqullu, cresson) տեսակներուն հետ:

Եօթներորդ ու ութերորդ խումբերուն մէջ գրուած են համեմունքները, ինչպէս՝ ֆրուսը (azipiru, safran), կիսնը (kusibirru, coriandre, քիշնիշ) և փեգեման (egengiru, rûe, սէտէֆ օթու): Այս խումբին մէջ կը գտնուի նաև asmiduն կամ samiduն՝ որ աւելի թփիկ մըն է, որովհետեւ թռչունները անոր վրայ կը թռտէին⁵⁾: Ասոր հետ նոյնացուած է Նեղոսի յատուկ ափսիան (acacia nilotica): Ասոնց կը յաջորդեն այլ տեսակի փեգեմայ (bishshu) մը, մեթիկ զոպա՛ն (yûpu, hysope), անանուխի՛ն տեսակ (zambûru) մը, զամբուսը (hashû, ծոթոր) և պիսսակե՛նի (butnu):

Իններորդ խումբին մէջ են պեղեմի՛ն (silqu, bette), կարմիր բոլկ (laptu, rave) ու սեւ բոլկ (pulgu, radis) բանջարեղէնները:

Տասներորդ խումբը կը հաշուէ բեթնի՛ն (résine), որոնց մէջ կան Մեֆֆի բալսամը (argânu, baume de la Mecque) և պարսկական ցարգեսը (bariratu, férule persique):

5) Ասորեստանցիներուն ծանօթ էր «samidu», hurriի (խորշ), եղէգի (kisi, roseau), փշենիի (ashâgi), tubatûի ու tubagûի թռչունը:

Տասնամեկերորդ, տասներկրորդ ու տասներեքերորդ խումբերը իրենց մէջ կը համբնն միայն ծաղիկներ. այսպէս՝ լեւան խաւիսաւը և երեք տեսակ մեկուն (kusibu, hassuhaltu, kanâshuttu)⁶, գառնալեզուն (lî-shan kalbi)⁷, եզջերուի Xը (qa-an-nu-ai-lu), թռչունի Xը (hal-la is-sur) ևն:

Տասնչորրորդ խումբը կը պարունակէ ասպասը (aspastu, luzerne, դապա եօնճա), անգժասը (surbu, assa foetida) և զղմեցիները (qishshû, piqqûtu):

Հակառակ կարգ մը անուններու անտուգութեան, կը տեսնուի որ բոլոր այս ընթացիկ տեսակները կը պատկանին միակ պարտէզի մը, ծաղիկներով, կանաչեղէններով և հոտաւէտ բազմաթիւ բոյսերով, որոնք կը զործածուէին արեւելեան խոհանոցի մէջ և զօրս զործածեց նոյնպէս արեւմտեան խոհանոցն ալ, մինչև ի վերջ Միջին դարու: Ծիշար ըսելով անիկա բուսաբանական պարտէզ մը չէր, ինչպէս էին Սիննաքերիպի աշխարհի պարծանքով արնկելը յիշած պարտէզները:

Հետագայ երկու խումբերը կը նշանակեն՝ առանց քանակութիւնը ցոյց տալու՝ պարտէզի յատուկ գործիքները (զլխաւորաբար սակառները) և տախտակը կը կրէ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «... թագաւոր Մարտուք-արալ-Իտտինի պարտէզին (բոյսերը): Մարտուք-Շուս-Իտտինի տախտակը: Ան որ Մարտուք (չ)ատուածը կը մեծարէ, թող չվերցունէ (այս տախտակը)»: Յանձնարարութիւն մը՝ որ կը թուի մասնաւորապէս սահմանուած ըլլալ Միջագետքի, եթէ դատենք Պր. Շալլի կողմէ հաւաքուած նման ալլ բնագիրներու յիշատակարաններէն⁸:

Թարգմանեց

Հալեպ

ԱՐՏԱԻԱԶԳ. ԱՐՔԵՊՍԿ.

6) Ասորեստանցիք մեկունի այս տեսակները կը գործածէին իբր քնածական (hypnotique) զեղ, ըստ Dr. G. Cantenautի զեղացուցակին La Médecine en Assyrie et en Babylonie, Paris (Malaine). 1938. էջ 181:

7) Ասորեստանցիք մեզի նման ծանօթ էին «եան լեզուին, աղուէսի խաղող»ին ևն: Աւելորդ է ըսել որ այս որակումները ամէն բանէ առաջ ցոյց կու տան անուններու կազմութեան ժողովրդային միեւնոյն եղանակը, թէև կրնայ ըլլալ որ ասոնց տեսակները նոյնը եղած չըլլան:

8) Mélanges Syriens. Paris. 1939. Ա. Հատոր. էջ 11-14:

ԱՄԻՐՏՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՑԻ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱՊԵՏ

Յիշատակն անշէջ մնայ, երկը վարդապետաց՝ Հ. Հ. Գարրիէլ Աւետիքեանի, խաչատուր Սիւրմէլեանի և Մկրտիչ Ազգերեանի, որոնք առաջին անգամ՝ 1836 թուին՝ իրենց ի վենետիկ հրատարակած «ՆՈՐ ԲՈՒԳԻՐԲ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ» վերնագիր կոթողական աշխատութեան միջոցաւ ծանօթացուցին մեզ գոյութիւնը Ամիրտովլաթ Սամախացի բժշկապետի, հետեւեալ բառերով.

«Բժշկարանք պէսպէս գտանին՝ նմանք եւ աննմանք իրերաց, թարգմանաբար հաւաքեալք յամենայն ազգաց՝ խառն և ռամկական ոճով: Առաւել քաջածանօթ է գործ Ամիրտովլաթայ ամասխացոյ բժշկապետի հայոց ի ժե. դարու: Յայտարար գրութեանց ոչ այնչափ վկայութիւնս առաք բանի, որչափ բաղի, որ երեւէր հայկական, թէ եւ իցէ ռամկական կամ դաւաճական, որպէս պիտանացու յոյժ ըստ տեղւոյն»: (Հտ. Ա. էջ 10):

Յետոյ՝ 1879ին՝ նոյնը կրկնեց նշան ծիւղանեան, իր «Հայոց Առձեռն Բառարան պատմական, աշխարհագրական եւ դիցաբանական Յատուկ անուանաց» գործին մէջ (Կ. Պօլիս, 1879), ըսելով.

«Ամիր Տովլաթ կամ Ամբրտովլաթ. բըժիշկ և ճանապարհորդ հայ ամասխացի, ի ժե. դարուն, զխտակ էր լեզուի լատինացւոց, յունաց, ասորւոց, արաբացւոց, պարսից և թրքաց. թողեալ է զբժշկարան ընդարձակ մակագրեալ Անգլիաց անպէտ»:

Ասոնց յաջորդեց Հ. Արսէն Վ. Սուքրի, 1881ի Բաղմալիային մէջ ձեռնարկելով «Հայ բժշկական Պատմութեան» մը, որ զժրախտաբար անաւարտ մնաց, հմուտ հեղինակին խիստ ցաւալի մահուան պատճառաւ:

1888ին ասոնց յաջորդեց Հանգէս Ամսորեայի մէջ՝ ողբացեալ Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովնանեանի ընդարձակ մէկ աշխատութիւնը, — «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ», — որ ապա գրքի ձեռով ալ լոյս տեսաւ ի Վիեննա, 1897ին:

Այս միջոցին՝ Դոկտ. Վահրամ Յ. Թոր-